

Avrupa Türk Edebiyatı ve bir temsilcisi: Emine Sevgi Özdamar¹

Tevfik EKİZ²

Özet

Almanya’da yaşayan ve Almanca yazan Türk kökenli yazarlarımızın edebi ürünlerinin nasıl sınıflandırılacakları ve hangi edebiyata dahil edilecekleri konusu Türk ve Alman edebiyatbilimcilerini meşgul etmiştir. Bugüne kadar genellikle “göçmen edebiyatı” kullanılmasına karşın, herkesin üzerinde uzlaştığı bir tanımlama hâlâ yapılamamıştır. Söz konusu edebiyatın bu çalışmada “Avrupa Türk Edebiyatı” olarak tanımlanmasının doğru olacağı görüşü, bu edebiyatın temsilcilerinden Emine Sevgi Özdamar’ın eserlerinden hareketle önerilmektedir; çünkü, onun tüm eserlerinde belirleyici öge Türk Kültürü’dür.

Anahtar Sözcükler: Göç, Göçmen Edebiyatı, Avrupa Türk Edebiyatı, Türk Kültürü, Kültürlerarasılık

Abstract

It has been the main concern of Turkish and German academics of literature how to classify and into which literature the works of Turkish originated authors living in Germany and writing in German may be included. A universal definition has not been agreed on so far, although the term “migrant literature” has usually been used. The view point that it will be safer to define the related literature as “European-Turkish Literature” is suggested, the argument being based on the works of Emine Sevgi Özdamar, one of the representatives of this literature, in whose works Turkish Culture is the dominant determiner.

Key Words: Migration, Migrant Literature, European-Turkish Literature, Turkish Culture, Interculturalism

---

¹ Bu çalışma 27 Nisan 2007 tarihinde Çankaya Üniversitesi’nin 10.Yıl Etkinlikleri çerçevesinde verilen ve “Almanca Yazan Türklerde Metinlerarasılık” başlıklı çalışma temelli konferansın yeniden ele alınmış evrimidir.

² Çankaya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Mütercim -Tercümanlık Bölümü, Ankara

1. Giriş:

Türklerin Almanya'ya işgücü olarak göçmeleri sonucu bu ülkede ve başka Avrupa ülkelerinde ortaya bir edebiyat çıkmıştır. Söz konusu edebiyat başta göçmen edebiyatı olmak üzere, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır.

Almanya'da yaşayan ve Almanca yazan Türk kökenli yazarların ürünlerinin nasıl nitelendirileceği ve hangi edebiyata dahil edileceği sorunu Türk ve Alman edebiyatbilimcilerini hâlâ uğraştırmaktadır. Bu çalışmayla, bu edebiyatın "Avrupa Türk Edebiyatı" olarak nitelendirilmesinin doğru olacağı tezi, bu edebiyatın karakteristik öncüsü olarak gördüğümüz ve bir yayınevinin hazırlamış olduğu "Ölmeden Önce Okumanız Gereken 1001 Kitap" başlıklı çalışmada³ okunması gereken dört Türk yazardan birisi olarak görülen Emine Sevgi Özdamar'dan hareketle ele alınacaktır. Bu nitelendirmeye esas teşkil eden ana unsurun "kültür" oluşu Emine Sevgi Özdamar örneğinde ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Türklerin Avrupa Macerası ya da Göç Olgusu:

1961 yılında Almanya'nın işgücü açığını karşılamak üzere Türk işgücünün Almanya'ya göçü başlamıştır. Göç olgusu bir bütün olarak değerlendirildiğinde bunu bir macera olarak nitelendirmek yanlış olmaz.⁴ Almanlar sıcak karşılamıştır başlangıçta Türkleri. Onların günün birinde ülkelerine döneceklerini düşündükleri için "konuk işçi" (Gastarbeiter) olarak nitelendirirler onları. Buna karşılık ve de doğal olarak hızlı seyrederek Türklerin Almanya'ya (Avrupa'ya) göçü. 1973 yılında ekonomik nedenlerle aile birleşimi haricinde yeni işgücü göçü durdurulur. (Anwerbestop)

Almanlara göre, Türkiye'den göç edenler konuksa sorun yoktur. Konuk bir süre sonra ülkesine dönecektir nasıl olsa. Durum böyle olmadı; konukluk uzadı, hatta yerleşik hayata geçilmeye başlandı. Almanlarla olan bu birliktelik farklı sorunları da beraberinde getirir. Başlangıçta Almanların yabancılar politikası doğal olarak Türklerin ve diğer yabancıların kendi toplumlarına entegrasyonunu amaçlamaktaydı. Türklerin entegrasyonu diğer yabancı ülkelere oranla belki daha zordu. Dil, din, kültür farklılığı bunu güçleştiren etmenlerin başında gelmekteydi. Din, kültür bağı olan ülkeler için bu kolay olabilirdi. Ancak Türkler kendi gelenek ve göreneklerini yaşatmak istiyorlardı. Bir tarafta Almanların isteği, beklentileri, öte yanda kendi kültürlerinden kopamamanın vermiş olduğu "iki arada kalma" sorunsalı. Bu sorunsalı hep yaşayacaktır Türkler.

---

³ Ölmeden Önce Okumanız Gereken 1001 Kitap, Dünyanın Önde Gelen Kitap Eleştirmenlerinin Yorumlarıyla, Genel Editör Peter Boxall, Editör Filiz Ülgüt, Caretta Yayınevi 2007.

⁴ Türk işgücü göçü için bkz.: Nermin Abadan Unat: Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurtaşlığa. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Giderek Almanya'ya yabancılaşan Türkler, kısa sürede birikim yapıp Türkiye'ye dönme arzusundaydılar başlangıçta. Ancak Türkiye'de de "Almancılar" olarak anılmaya başlayan -her ne kadar Hollanda'da, Fransa'da, Belçika'da, Avusturya'da da yaşıyor olsalar- Türkler kendilerini ne oraya, ne de buraya ait hissetmeye başladılar. İki taraflı sömürülmekteydiler aslında. Almanya'da ucuz işgücü olarak; Türkiye'de de bu işgücünden elde ettikleri birikimlerinin sömürülmesi.

1982 yılında CDU'nun (Hıristiyan Demokrat Birliği-Helmut Kohl Hükümeti) iktidara gelmesiyle, yabancıların ülkelerine dönmeleri 1983 yılında çıkarılan "yabancıların dönüşlerini özendirme" yasasıyla sağlanmaya çalışıldı.⁵ Bu yasa çerçevesinde 31 Ekim 1983- 30 Haziran 1984 tarihleri arasında ülkelere dönme kararı verenlere 10500 DM, emeklilik kesintileri ve reşit olmaya her çocuk için de 1500 DM tazminat verildi.

Dönenler sorunlarıyla döndüler, hatta yenilerini eklediler. Almanya'da kalanlar bu ülke ekonomisine katkılarının yanısıra, boş durmadılar, ürettiler; ancak edebi üretimleri bugün hâlâ tam olarak nitelendirilebilmiş değil. Şimdi bu "nitelendirilemeyen edebiyat"a bir göz atalım.

2.1. "Nitelendirilemeyen edebiyat"ın doğuşu ve gelişimi:

Sözlü gelenekten gelen Türklerin yazmaya başlaması 1970'li yılların sonu 1980'li yılların başlarını bulur. Konuları göç, dil sorunu, uyum sorunu, yabancı bir kültürde yaşamın sıkıntıları, dışlanmışlıkları, sıra özlemi, vatan vb.dir. Başlangıçta Almanların pek dikkatini çekmeyen bu ürünler, sayıları çoğaldıkça dikkat çekmeye başlar. "Gastarbeiterliteratur" (Konuk işçi edebiyatı) olarak nitelendirir Almanlar bu ürünleri. Almanya'da göç etmeden önce yazmaya başlayanlar ve göç sonrası yazmaya başlayanlar ile ikinci kuşaktan yazmaya başlayanlar şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür edebi ürünler verenleri. Birinci grubun başlıca temsilcileri olarak aşağıdaki yazarlarımız anılabilir:

Yüksel Pazarkaya (1940 İzmir doğumlu, 1958 yılında kimya öğrenimi için Almanya'ya gider; daha sonra edebiyatbilimi ve felsefe öğrenimi görür. Türk ve Alman edebiyatlarına çok yönlü katkısı olmuş bir edebiyatçı, şairdir.)

Aras Ören (1939 İstanbul doğumlu, 1969 yılından bu yana Berlin'de yaşamaktadır.)

Güney Dal (1944 Çanakkale doğumlu, 1972 yılından beri Almanya'da yaşamaktadır. Film seslendirme oyuncusu, kitap satıcısı, radyo gazetecisi gibi işlerde çalışır.)

Bunların dışında:

⁵ Nermin Abadan Unat. age. s. 58

Habib Bektaş, Fethi Savaşçı, Levent Aktoprak, Alev Tekinay, Dursun Akçam, Fakir Baykurt, Aysel Özakın, Gültekin Emre

Ağırlıklı olarak ikinci kuşaktan ve Almanca yazan yazarlarımızın birkaçı:

Emine Sevgi Özdamar, Alev Tekinay, Akif Pirinççi, Renan Demirkan, Saliha Scheinhardt, Zafer Şenocak, Nevfel Cumart, Zehra Çırak, Levent Aktoprak, Hasan Özdemir, Metin Fakıoğlu, Şinasi Dikmen, Feridun Zaimoğlu, Selim Özdoğan, Serdar Somuncu.

Özellikle ikinci kuşaktan yazarların da yavaş yavaş seslerini duyurmaya başlamalarıyla yazdıkları Almanların dikkatini çekmeye başlar. Almanya’da yaşayan ve Alman okur kitlesi için yazan 10 farklı ülkeden 16 yazar, 1985 yılında Bad Homburg’da Alman yazarlarla, eleştirmenlerle, edebiyatbilimcileriyle bu “sadece Almanların olmayan edebiyat”ı (Eine nicht nur deutsche Literatur. Zur Standortbestimmung der “Ausländerliteratur”) tartışmak, konumunu ve geleceğini saptamak üzere bir kolokyumda biraraya gelirler.⁶ Kolokyumda yabancıların yaratmış oldukları bu edebiyat, “misafir işçi edebiyatı” (Gastarbeiterliteratur) olarak nitelendirilir. Bu nitelendirmeye karşı çıkanların başında Türk yazarlar gelir. Örneğin Yüksel Pazarkaya kendisinin misafir işçi yazarı olmadığını ve metinlerinin de kesinlikle misafir işçi edebiyatına dahil edilemeyeceğini kesin bir ifadeyle dile getirir “Edebiyat edebiyattır” başlıklı yazısında.⁷

Farklı ortamlarda ve bağlamlarda da olsa birçok yazar benzer düşünceleri savunur. Aysel Özakın da misafir işçi edebiyatı/göçmen işçi edebiyatına dahil edilmeyi kabul etmez. Türkiye’yi terk etmeden önce yazar olduğunu ve ele aldığı konular bakımından bu alana dahil edilemeyeceğini belirtir.⁸

Almanya’daki yabancılar arasında edebiyatla uğraşan büyük bir çoğunluğu oluşturan, Almanya’yı vatan olarak gören, büyük ölçüde Alman vatandaşlığını seçmiş olan bu ikinci kuşağın edebi üretimlerinin nasıl konumlandırılacağı konusu bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Şimdi bunlar üzerine ülkemizde ve Almanya’da yapılan çalışmalara yakından bir bakalım.

---

⁶ Kolokyumda sunulan bildiriler ve yazarların eserlerinden örnekler için bkz.: Irmgard Ackermann; Harald Weinrich: Eine nicht nur deutsche Literatur. Zur Standortbestimmung der “Ausländerliteratur”. Piper, München 1986.

⁷ Ackermann, Irmgard; Harald Weinrich: age. s. 60.

⁸ Wierschke, Annette: Auf Schnittstellen kultureller Grenzen tanzend: Aysel Özakın und Emine Sevgi Özdamar. Sabine Fischer; Moray Mc Gowan (Hrsg.) Denn du tanzt auf einem Seil: Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur. Stauffenburg Verlag, Tübingen 1997. s. 181.

2.2. Almanca Yazan Türklerle ilgili Türkiye’de ve Almanya’da yapılan Çalışmalar

Öncelikle, Alman dilinde edebî ürünler veren Türk kökenli yazarlarımız üzerine ülkemizde ve Almanya’da yapılan araştırmaların her geçen gün artmakta olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Almanya’da yapılan çalışmalar, bu ürünlerin yukarıda da belirttiğimiz gibi, Alman edebiyatına dahil edilip edilemeyeceği konusuyla ilgilenmektedir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda –bu çalışmaların çok büyük bir bölümü akademisyenler tarafından yapılmaktadır- bunların eserleri farklı yönleriyle ele alınmaktadır.⁹ (Eser incelemesi, karşılaştırmalı incelemeler v.b.) İncelenen yazarların çoğu ya herhangi bir ödül almış, ya da Alman edebiyat çevrelerince olumlu eleştiriler almış yazarlardır.

Almanya’da yaşayan yabancıların oluşturdukları edebiyatın özellikle 1980’li yılların başından beri Alman kamuoyunun dikkatini çekmeye başladığını belirtmiştik. Başlangıçta yabancı dil olarak Almancanın (Deutsch als Fremdsprache), daha sonra kültürlerarası eğitimin alanına dahil edilmek istenen bu edebiyatın, bugün sınırda da olsa Alman dili ve edebiyatının kapsamında değerlendirilmeye başladığı görülmektedir.¹⁰

Bugüne kadar önerilen “misafir işçi edebiyatı” (Gastarbeiterliteratur), “yabancılar edebiyatı” (Ausländerliteratur), “azınlıklar edebiyatı” (Minderheitenliteratur), “kültürlerarası edebiyat” (Interkulturelle Literatur), “çokkültürlü edebiyat” (Multikulturelle Literatur) vb. nitelendirmelerin çoğunun bu edebiyatı bütün yönleriyle kapsadığı söylenemez.

Almanya’da yazan çoğunlukla birinci kuşaktan yazarlarımız daha çok göç olgusunu, dil sorununu, yabancı bir kültürde yaşamının sıkıntılarını, dışlanmışlıklarını, gurbeti, sılayı, özlemi, göçü, vatani dile getirirler. İçerik ağırlıklı yazan birinci kuşağa karşı, ikinci kuşak yazarlarımızın konularını zenginleştirdiklerini, biçim arayışına girdiklerini, estetik boyutu dikkate aldıklarını görmekteyiz. Onlar, kendilerini daha iyi ifade edebildikleri Almancayı kullanarak köklerine ilişkin konuları, kimlik sorunlarını vb. dile getirirler. Bir anlamda yazmayı kendilerini kanıtlamanın bir aracı olarak görürler.

⁹ Hürriyet Gösteri. Sanat Edebiyat Dergisi. 144, Kasım 1992, Çağdaş Türk Dili. Avrupa’daki Türk Yazarları Özel Sayısı. Sayı 6-7 1988 ile çeşitli zamanlarda Cumhuriyet Kitap ekinde yer alan yazılardan ve Mahmut Karakuş ve Nilüfer Kuruyazıcı’nın yayıma hazırladıkları “Gurbeti Vatan Edenler. Almanca Yazan Almanyalı Türkler” başlıklı kitapta yer alan yazılardan bunu görmek mümkündür.

¹⁰ Esselborn, Karl: Von der Gastarbeiterliteratur zur Literatur der Interkulturalität. Zum Wandel des Blicks auf die Literatur kultureller Minderheiten in Deutschland. In: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 23 (1997), s. 47.

Ülkemizde de 1980’li yılların sonlarına doğru Almanya’da yaşayan ve Türkçe ya da Almanca yazarların eserleri çeşitli yönleriyle ele alınır. Üzerinde yüksek lisans doktora seviyelerinde çalışmalar yürütülen bu yazarların çoğunun Alman edebiyat çevrelerince ön plana çıkarılan ve ödüllü yazarlar olduklarını görüyoruz. Yapılan çalışmalarda bu yazarların eserlerinin çoğunlukla kültürlerarasılık bağlamında, dilbilimsel,¹¹ veya tanıtma amaçlı¹² ele alındıklarını görmekteyiz.

Ülkemizdeki edebiyat dergilerinde ve yazılı basında bu yazarlarımızın eserlerinden örneklerin yanı sıra, söz konusu eserler üzerine inceleme ve araştırmalar da görmekteyiz. Örneğin “Çağdaş Türk Dili Dergisi” 1988 yılında 6/7. sayısını “Avrupa’daki Türk Yazarları Özel Sayısı” olarak çıkarmıştır.¹³ Bu derginin 241. sayfasındaki “Özel Sayı Üzerine” başlıklı sunuş yazısındaki “Bu yazarlar Türkiye’ye döndüklerinde, Türk yazınına nasıl bir hava getirecekler?” ifadesinden bu yazarların bir gün Türkiye’ye dönecekleri varsayımından hareket edildiğini, ancak bugün çoğunun Almanya’da kalıcı olduklarını görmekteyiz.

Benzer bir başka kapsamlı çalışma ise, “Hürriyet Gösteri Dergisi”nin, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı ile Alman Dili Eğitimi Bölümleri”nin işbirliğiyle hazırladığı “Özel Sayı”dır.¹⁴ Özel Sayı’nın girişinde “... Alman dilinde oluşan Türk yazınına tanıtımaya çalıştık.” ifadesiyle, dergiyi hazırlayanların bu edebiyatı, “Alman dilinde oluşan Türk yazını” şeklinde tanımladıklarını da görüyoruz. Alman edebiyatbilimcilerinde olduğu gibi, Türk edebiyatbilimcilerinde de bu edebiyatın tanımlanması konusunda görüş farklılıkları olduğu görülmektedir. Söz konusu edebiyatın tanımlanmasına ilişkin en somut ölçütün onun yazıldığı dil olduğu görüşünü savunur Aytaç.¹⁵

Almanca yazar yazarlarımızın tanınmalarının, seslerini duyurabilmelerinin, onlara Alman kültür politikasının sağladığı olanaklar sonucu gerçekleştiğini, bu olanak sağlamanın ardında yatan gerçeğin de, Almanların, başkalarının kendilerini nasıl gördüklerini öğrenme arzusu olduğunu belirtir Aytaç ve Almanya’nın ünlü edebiyat eleştirmeni Marcel Reich Ranicki’nin bir alıntısından hareketle onların yabancıların yazdıklarına tepeden bakışlarını gösterir.¹⁶

¹¹ İkhvan, İbrahim: “Alev Tekinay’ın ‘Frohe Ostern’ine Anlambilimsel Bir Yaklaşım.” Gündoğan Edebiyat. Sayı: 14. Bahar 1995. s. 93-102.

¹² Özyer, Nuran: “Almanya’da Bir Hiciv Ustası”. Edebiyat Üzerine. Gündoğan, Ankara 1994. s. 99-103.

¹³ Çağdaş Türk Dili. (Dil Derneği’nin Aylık Dil ve Yazın Dergisi) Avrupa’daki Türk Yazarları Özel Sayısı. Sayı: 6/7. Yıl: 1988.

¹⁴ Hürriyet Gösteri: Sanat Edebiyat Dergisi. Sayı 144, 1992.

¹⁵ Aytaç, Gürsel: “Göçmen Edebiyatı - Postmodern İlişkisi Üzerine.” Edebiyat Yazıları III. Gündoğan, Ankara 1995. s. 27

¹⁶ Aytaç, Gürsel: “Almanca Yazan Kadın Yazarlarımız.” Edebiyat Yazıları 1995-2000. Multilingual, İstanbul 2001. s. 99-107

“Kusura bakmayın ama beni ilgilendirmiyor. Biliyorum, önemli bir konu, Federal Almanya Cumhuriyeti için önemli, her bakımdan öyle, ama benim meselem, benim işim değil.”¹⁷

Bazı eleştirmenlerin bu tutumuna karşın, özellikle akademisyenler tarafından sözkonusu edebiyat kültürel bir zenginlik olarak değerlendirilmektedir. Yabancıların ürünlerinin yer aldığı çok sayıda antolojiler yayımlayan Irmgard Ackermann’ın çalışmalarının temelini yabancıların yaratmış oldukları bu edebiyat oluşturmaktadır.

“Türk Kadın Yazarların Alman Yazınına Katkıları” başlıklı yazısı, onun Türk kadın yazarlarını ne denli özel bir yere koyduğunun göstergesidir.¹⁸ Ackermann, yabancılarca yaratılmış olan bu edebiyatı Alman edebiyatının zenginleşmesine bir katkının yanı sıra, “Alman toplumunu kültürlerarası diyaloga ve çok kültürlü bir dünyaya açılmaya” çağrı olarak da görür.¹⁹

3. Emine Sevgi Özdamar

Emine Sevgi Özdamar 1946 yılında Malatya’da doğmuştur. 1965-1967 yılları arasında Berlin’de işçi olarak bulunur. 1967-1970 yılları arasında İstanbul’da tiyatro eğitimi alır. 1976 yılında Doğu Berlin Volksbühne’de, Benno Besson, M. Karge ve M. Langhoff’un yanında oyunculuk yapar. Berlin Volksbühne’den sonra Paris, Bochum, Berlin, Frankfurt ve Münih tiyatrolarında görev alır. “Happy Birthday Türke”, “Die Reise in die Nacht”, “Eine Liebe in İstanbul”, “Yasemin”, “Freddy Türkenkönig” ve “Airport, Rückflug nach Teheran” filmlerinde rol alır. Oyun yazarlığının yanı sıra kendi oyunlarını da sahneler. Özdamar, 1986 yılından bu yana serbest yazar olarak çalışmakta ve Berlin’de yaşamaktadır.

Otobiyografik romanı “Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus.” (Hayat Bir Kervansaray İki Kapısı Var Birinden Girdim Diğerinden Çıktım) ile 1991 yılında “Ingeborg Bachmann”, 1992’de “Walter Hasenclever” (Hitler Almanyasında sürgünü seçmiş bir tiyatrocü. Özdamar’a bu ödülün verilmesinin nedeni, onun da Hasenclever gibi tiyatrocü oluşuna bağlanabilir.), 1999’da da “Adelbert von Chamisso”, 2001 yılında “Kuzey Ren Vestfalya sanatçı ödülü”, 2004 yılında da “Kleist” ödülleri almıştır.

3.1. Hayat bir kervansaray iki kapısı var birinden girdim diğerinden çıktım.

Alman edebiyat çevrelerinde geniş yankı bulan bu 383 sayfalık otobiyografik ro-

¹⁷ Aytaç, Gürsel: age. s. 100.

¹⁸Ackermann, Irmgard: “Türk Kadın Yazarlarının Alman Yazınına Katkıları.” Hürriyet Gösteri. Sayı: 144, 1992. s. 20-22.

¹⁹Ackermann, Irmgard: age, s. 20.

manın en belirgin özelliği Özdamar'ın Almancayı kendine özgü bir tarzda kullanması, yani Türkçe düşünerek Almanca yazması olarak karşımıza çıkmaktadır. Standard dilden, gramer kurallarından sapmalar, birbiri ardına kullanılan çok sayıda atasözleri, deyimler, eğretilmeler, şiirler, şarkı sözleri, dualar, ilençler, tekerlemeler, sloganlar, simgesel anlatımlar eserin dokusunda neredeyse temeli oluşturmaktadır. Bu türden kullanımların özgün dildeki anlamlarını korumaya çalışarak, kelimesi kelimesine Almancaya aktararak bir bütünlük oluşturmaya çalışmanın zorluğu açıktır. Romanın geniş çevrelerce dikkat çekmesinin nedenlerinden biri de, Özdamar'ın bu bütünlüğü sağlamış olmasıdır.

Eserde, küçük bir kız çocuğunun gözünden çocukluğu, ilk gençlik yılları son derece dikkatli gözlemlere dayanarak çocuğun saf bakış açısından anlatılmaktadır. Olaylar 1950'li 60'lı yıllar Türkiye'sinde geçmektedir. Kız çocuğu (ben anlatıcı), annesinin (Fatma) karnında gözlemlerini yapar ve anlatmaya başlar. Anlattıkları, Almanya'ya göç edinceye kadarki dönemi kapsar. Bu dönem içerisinde ben anlatıcının her türlü konuşmalarından, ailesinden, komşularından, karşılaşmalarından, yaşadığı yerlerdeki izlenimlerinden, duygularından, dönemin sosyal-politik gelişmelerinden vb. son derece imgesel, eğretilmeli anlatımından sahneler görmek mümkündür, örneğin:

“Büyük baba anlat!’ Büyük baba konuşur ve yüzünde tıraş edilmemiş sakalı büyüür ve sakalı bir halı dokumaya başlar. Askerler halının resimlerini görmek için ateş yakarlar.” (s.38)

Bunun yanı sıra köyden kente göç olgusu, kadının-erkeğin toplumdaki yeri, dinsel-batıl inanışlar, ülkenin içerisinde bulunduğu durum da önemli bir yer tutar.

Eserde, aile bireylerinin, büyük anne (Ayşe), büyük baba, anne (Fatma), baba (Mustafa) ve ağabeyin (Ali) rolleri kuşaklar arasındaki farklılıkları da ortaya koyar. Eserde anne çağdaş, 50'li 60'lı yıllar İstanbul'una gerek görüntü, gerekse davranış olarak ayak uydurmaya çalışan, yeniliklere açık, geleceğin temsilcisi iken; büyükanne bütün batıl inançlarıyla geçmişin, geleneğin temsilcisidir. Büyükanne ile anne arasındaki görüş ayrılığını, büyükanne'nin torununu evlendirmek istemesi ve annenin buna karşı çıkışında görmek mümkündür. Şöyle der anne büyükanneye: “İhtiyar, istiyorsan eğer sen evlen, benim kızım okula gidecek.” (s. 272)

Babanın (Mustafa) sabit bir işinin olmayışı tüm aile bireylerinin psikolojisini olumsuz etkilemektedir. Baba, gününü gece kulüplerinde geçirir, alkol kullanır; buna rağmen aile içerisinde otoritesi tartışılmaz, geleneksel bir ‘Türk erkeği’ tablosu çizer. Mustafa'nın bazı özellikleri şu şekilde sıralanır (s. 63):

“Mustafa saf bir adamdır.” “Mustafa dürüst bir adamdır.” “Mustafa bir Kazanova’dır.” “Mustafa aziz bir adamdır” “Mustafa’nın bir zamanlar şevrolesi vardı” “Mustafa’nın Clark Gable gibi bıyığı var.” “Mustafa delinin biridir.”

Eser, ben anlatıcının işçi olarak trenle Almanya’ya yaptığı yolculukla son bulur. Bir sonraki romanı da (Die Brücke vom goldenen Horn) Almanya’ya varışıyla başlar.

3.2. Die Brücke vom goldenen Horn

333 sayfalık eser, iki ana bölüm (“Der beleidigte Bahnhof” ve esere de ismini veren bölüm, “Die Brücke vom goldenen Horn”dan oluşur.) ve bunların alt bölümlerinden oluşmaktadır. Birinci ana bölüm ben anlatıcının Almanya (Batı - Okzident: Berlin-Paris) yaşantısını, ikinci ana bölüm ise, Türkiye (Doğu - Orient: İstanbul) yaşantısını içermektedir. Bu yaşantıyı -Doğu ile Batı’yı- birbirine bağlayan ise bir köprüdür. Burada köprü hem somut, hem de soyut (simgesel) anlamda ele alınmıştır.

Dil bilmeyen, ancak dile yatkınlığı olan, gazete manşetleri aracılığıyla dil öğrenmeye çalışan, okuduğunu ezberleyen bir ben anlatıcının Berlin’de bir bayanlar yurduna (Wohnaym)²⁰ yerleşmesi, yurdun komünist yöneticisiyle yaklaşması ve sosyalistlerden oluşan bir çevreyi seçmesi ve onlardan bir tanesinden de (Aksak sosyalistten) hamile kalması, ‘Topus Teyze’nin de belirttiği gibi, “çok gezen tavuk pislik getirir” atasözünü doğrularcasına Almanya macerasının temelini oluşturmaktadır. Almanya, ben anlatıcının sosyalleşmesinin, bilinçlenmesinin bir aşamasıdır.

İkinci bölümde ise, ben anlatıcının Berlin’den hamileliğini sonlandırmak için geldiği İstanbul’daki maceraları, Türkiye’nin toplumsal siyasal çalkantıları eşliğinde ele alınır. Ben anlatıcı İstanbul’un Asya yakasında ailesiyle birlikte yaşamaktadır. Ancak Avrupa yakasına her gün tiyatro dersi için geçmektedir. Bu sayede ailesinden uzaklaşır ve Almanya’daki çevresine benzer bir çevreyi solcuların uğrak yeri olan ‘Kaptan Restoran’da bulur.

Türkiye’nin toplumsal, siyasal, kültürel olaylarının anlatımıyla başlayan tarihsel anlatım, Türkiye’de ‘sol’un tarihinin anlatımına dönüşmektedir.

²⁰ ‘Wohnaym’ (Doğrusu: Wohnheim=Yurt) sözcüğü, Almancayı iyi konuşamayan yabancıların sesletimlerinin ve Özdamar’ın dili kendine özgü kullanımının bir sonucudur.

3.3. Mutterzunge

118 sayfalık eser, dört öyküden oluşmaktadır. Bunlardan bir tanesi de kitaba ismini veren “Mutter Zunge” (Ana Dili) adlı öyküdür. Öyküde, bir kültürün en önemli ögesinden biri olan dilin, sorunsal olarak ele alışı işlenmektedir. Bu, aynı zamanda onun yaratma ediminin de itkisidir. Kişinin çevresine, kendi ana diline, kültürüne yabancılaşması.

Öyküde, ana dilini kaybeden, ne zaman kaybettiğini de bilmeyen bir bayanın (ben anlatıcının) öyküsü ele alınmaktadır. Bayan, ana dilini bulması için, belki de büyük babasının diline ulaşması gerektiği düşüncesiyle, Batı Berlin’e, Arapça hocası İbni Abdullah’a gider:

“Öteki Berlin’e geri gideceğim. Arapça öğreneceğim. Arapça, bir zamanlar bizim yazı dilimizdi. Kurtuluş Savaşımızdan sonra, 1927’de, Atatürk Arap harflerini yasaklar ve Latin harfleri gelir. Büyükbabam sadece Arapça harfleri bilirdi, ben de sadece Latin alfabesini. Bu demektir ki, büyükbabam ve ben dilsiz olsaymışız ve yazıyla birbirimize bir şey anlatacak olsaymışız, birbirimize hikâye anlatamazmışız. Belki önce büyükbabama, daha sonra da anneme ve ana dilime giden yolu bulabilirim.

İnşallah.

Batı Berlin’de Arap yazısının büyük bir ustası varmış.

İbn-i Abdullah.” (s.12)

Ancak İbni Abdullah’la olan ilişki duygusal boyutlar kazanır.

4. Sonuç

Julia Kristeva’nın, “Metin, alıntılamalardan oluşma bir mozaiktir.”²¹ sözünü doğrularcasına, Özdamar’ın metinleri de alıntılamalardan (atasözleri, deyimler, tekerlemeler ve başka kalıplaşmış sözlerden) oluşma bir metne güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Onun eserlerinin başlıklarından itibaren metinlerarası bağıntıları görmek mümkün. Metinlerarasılık, bilindiği üzere en çok başlıklarda karşımıza çıkmaktadır. Halk edebiyatımızın ünlü âşıklarından Âşık Veysel’in “Gidiyorum Gündüz Gece” başlıklı şiiriyle Özdamar’ın eserinin başlığı (Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus – Hayat bir kervansaray iki kapısı var birinden girdim diğerinden çıktım) arasında koşutluk kurmak mümkündür. Özdamar, Âşık Veysel’i çocukken gördüğünü, onun elini öptüğünü belir-

---

²¹ Kristeva, Julia: “Bachtin, das Wort der Dialog und der Roman.” Ihwe, Jens (Hrsg.) Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Bd.3. Athenäum, Frankfurt/M 1972. s. 348.

tir.²² Hayatın, bir kapısından girilip diğerinden çıkılan bir kervansaraydan değil, birçok kervansaraydan oluştuğunu kanıtlamıştır Özdamar.

Onun eserlerinde kullandığı eğretilmelerin, atasözlerinin, deyimlerin, tekerlemelerin ve diğer kalıplaşmış sözlerin çoğu, Türkçe bilmeyen okurlar için yadırgatıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın eserlerindeki çok sayıda ardarda bağlama göre atasözleri kullanımları dikkat çekicidir. Aytaç, bunların romanın dokusuna ustaca monte edilişlerini ve metinlerarası türler arasında değerlendirebileceğimiz bu türden kullanımları, edebî montaj tekniği olarak ele alır ve Özdamar'ın bu tekniği (atasözlerini kelimesi kelimesine çevirerek) sıkça kullanması kendisinin bir özgünlüğü olarak değerlendirir.²³

Özdamar'ın kullandığı deyim, atasözü, dua-ilenç, tekerleme ve diğer kalıp sözler romanlarına masal (Doğu) esintisi vermekte, bir anlamda yazarının sözel bir kültüre ait oluşunu, onun kültürünün zenginliğini kanıtlamaktadır. Sözel malzemeler, folklorik-dilsel zenginlikler (renkler) bir halı gibi dokunmaktadır âdeta.

Özdamar'ın romanlarını Almanca okurken satır aralarında Türkçe okuyor hissi uyanmaktadır bende. Bunun nedeni, Türkçe bilmeyen okurlar için neredeyse birer imgeye dönüşmüş olan kalıp sözlerin, benim için dilimizdeki kalıp söz niteliklerini koruyor olmalarıdır diye düşünüyorum. Heidi Rösch de, Özdamar'ın Türkçe kavram ve deyimleri Almancaya aktardığında, bunların sadece Türkçe bilen alımlayıcılar tarafından çözümlenebildiğini ve değerlendirilebildiğini belirtir.²⁴ O, Türkçe bilmeyen alımlayıcılar ile bilenler arasında metnin türünü saptamada dahi farklılıklar oluştuğunu vermiş olduğu bir seminerden hareketle ortaya koyar. Kendisinin verdiği göçmen edebiyatı seminerinde Türkçe bilen bir bayan öğrencinin sunusunda Özdamar'ın eserinden pasajlar okuduğunda, Türkçe bilen öğrencilerin güldüklerini, eğlendiklerini; bilmeyenlerin ise metni tam olarak anlayamadıklarından, şaşkınlık içerisinde, biraz da öfkelenediklerini belirtir. Metindeki anlaşılmayan pasajların açıklanmasıyla birlikte Türkçe bilen grubun metni “hiciv” olarak okuduklarını, bilmeyen grubun ise, metni Türk göçmenliğinin bir belgesi olarak değerlendirdiklerini vurgular.²⁵

²² Müller, Regula: “Ich war Mädchen, war ich Sultanin”: Weitgeöffnete Augen betrachten türkische Frauengeschichte(n). Zum Karawanserei-Roman von Emine Sevgi Özdamar. In: Denn du tanzst auf einem Seil: Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur. Sabine Fischer; Moray Mc Gowan (Hrsg.) Stauffenburg Verlag, Tübingen 1997. s. 135-136.

²³ Aytaç, Gürsel: “Sprache als Spiegel der Kultur. Zu Emine Sevgi Özdamars Roman *Das Leben ist eine Karawanserei*.” Mary Howard (Hg.) Interkulturelle Konfigurationen. Zur deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft. Iudicium Verlag, München 1997. s. 172.

²⁴ Rösch, Heidi: Migrationsliteratur im interkulturellen Diskurs: <http://www.tu-berlin.de/fb2/fadi/hr/Dresden.htm>

²⁵ Rösch, Heidi: Migrationsliteratur im interkulturellen Diskurs: <http://www.tu-berlin.de/fb2/fadi/hr/Dresden.htm>

Bir kültürün en önemli ögesi olan dilin, yurt dışına çıkıldığında (uzaklaşıldığında) yitirileceği korkusu, kaygısı Özdamar'ı bu türden eserler vermeye iten temel itki olduğunu düşünüyorum. İnsan belli bir kültürün (dilin) içerisinde olduğunda o dilin sınır ve boyutlarının ayırımına varamamaktadır. O atmosferden uzaklaşıldığında, bir zamanlar sahip olduğumuz, ancak farkında olmadığımız bir ögenin ayırımına varmakta ve bunu bir daha bulamayacağımız kaygısı o denli yoğun (dile ait ne varsa içine alan) yazmaya yöneltmektedir. Bu kaygı bana göre Özdamar'ın bütün eserlerinde belirgin bir itki/öge olarak ortaya çıkmaktadır. Özdamar da bu kaygısını çeşitli konuşma ve röportajlarında dile getirmektedir. Örneğin Özdamar'a, hikâye itibarıyla çokça Türkçe olan bir öyküyü Almanca olarak yazdığı sorulduğunda şu cevabı verir:

“Ülke değişiyor. Benim yetiştiğim ritim kayboldu. Bu zaman değişiminin masalı yazılmazsa eğer, geriye sadece istatistikler kalır.”²⁶

Bu cevap aynı zamanda Özdamar'ın edebi yaratımında beslendiği kaynağın da açık bir göstergesidir: Türk Kültürü. Diğer Almanca yazan yazarlarımızda bu türden bir duyumsamanın olmayışını, onların Türk diliyle, kültürüyle Özdamar kadar içiçe olmayışlarına bağlamak mümkündür. Ancak onların da edebi yaratımlarında kökenlerine, göçmenliklerine ilişkin belki açıkça olmasa da, bilinçaltında bir hesaplaşma içerisinde oldukları metinlerinin derin yapıları incelendiğinde görülebilir. Almanca yazan yazarlarımızdan Akif Pirinçci'yi bu bağlamda belki bu kategoriye dahil etmek olasıdır. Onun dışında incelenen yazarlarımızın neredeyse tümünde Türk kültüründen oldukça yoğun beslendikleri, hattâ Emine Sevgi Özdamar ve Saliha Scheinhardt için bu kültürün neredeyse tek kaynak olarak gösterilebileceği söylenebilir.

Emine Sevgi Özdamar, kültürün en önemli öğelerinden dili sorunsal düzeyinde ele alır ve dil düzleminde ne varsa (atasözleri, deyimler, dualar, ilençler, bilmeceler, tekerlemeler, masallar, şiirler, kalıplaşmış ifadeler) eserlerine yedirmek ister. Bunlar arasında en yaygın biçimiyle Türkçe olarak kullanılan atasözleri ve deyimler, Türkçe özel isimler ilk sırayı almaktadır. Bu türden kullanımlar, özellikle atasözü ve deyimler, kimi zaman Almancaya çevirilerek verilmekte; kimi zaman da Türkçe, hattâ her iki dilde, yan yana gösterilmektedir. Özdamar, “Hayat Bir Kervansaray İki Kapısı Var Birinden Girdim Diğerinden Çıktım” başlıklı eserinde kullandığı halı motifinde olduğu gibi, eserlerini bir halı gibi dokur; ancak onun halısının malzemesi iplik vb. değil, çok renkli, çok zengin motifli metin parçacıkları, kültürel öğelerdir.

---

²⁶Bkz. Saalfeld, Lerke von (Hrsg.): Ich habe eine fremde Sprache gewählt: Ausländische Schriftsteller schreiben deutsch. Bleicher Verlag, Gerlingen 1998. içinde: “Die Wörter haben Körper” başlıklı söyleşi. s. 170-171

Onun eserlerinde karşılıklı konuşmalar, diyaloglar tiyatrocunun oluşundan dolayı doğal olarak önemli bir yer tutar. Bu da, eserlerinde bir çokseslilik yaratır. Onun başarısında geleneksel kültürün özümsemiş olması, bu kültürün, bir kültürün en önemli ögesi olan dil ile yansıtılmış olmasında payı büyüktür diye düşünüyorum.

Edebî yaratımında Türk kültüründen beslenen bir başka yazarımız ise, çoğunlukla kadın sorunlarını ele alan Saliha Scheinhardt'tır. O, biçimden çok içeriğe ağırlık vererek, diğer yazarlarımızdan farklı bir yazar tablosu çizer.

Diğer Almanca yazan yazarlarımızdan farklı bir görüntü sergileyenlerden bir tanesi de Akif Pirinçci'dir. Pirinçci'nin donanımını sağladığı kaynakların başında, keddileri konu alan kitaplar ve İncil gelir. Özellikle İncil, Pirinçci'de önemli bir yer tutar. Eserlerine bakıldığında, aslında İncil'in yerini diğer kutsal kitapların da alabileceği bir gerçektir. İncil'den hareketle verilmek istenen mesaj sosyal içeriklidir ki, bunu da tüm kutsal kitaplarda görmek mümkündür. Pirinçci'nin eserleri genelde polisiye türüne dahil edilmiştir. Onun eserlerindeki hayvan figürlerini -bir anlamda fabllardaki işleve sahiptirler- dikkate almadığımızda sosyal içerik öne çıkmaktadır.

Almanlar tarafından, Almanca yazan Türklere yöneltilen salt benlik konusunu işledikleri, iki kültür arasında kalmışlığı konu edindikleri yönündeki savlarını ilk bakışta çürütür Pirinçci. O, Almanca yazdığı eserlerinin Alman edebiyatının bir parçası olduklarını kanıtlamaktadır.

Edebî yaratımlarında Türk kültüründen beslenen yazarlarımızın çoğunda saptadığımız bir ortak nokta da, neredeyse tümünün Nazım Hikmet'i alıntılarında, ya da ona göndermede bulunmalarıdır. Göndermelerini ya doğrudan isim belirterek, geleneksel anlamda alıntılarla (tırnak imi içerisinde) ya da ondan esinlendiklerini belirterek yapmaktadırlar. Özellikle kültürel benlik söz konusu olduğunda, bunu kimi yazarlarımız bir ağaç ya da köprü motifiyle dile getirmektedir. Köprü çoğu zaman hem somut, hem de soyut olarak kullanılmaktadır. Bu, onların bilinçaltının göçmenlikle uğraşmakta oluşunun bir göstergesidir aslında. Bazı yazarlarda imgelerle günışığına çıkarılan somutlanan "memleket" olduğu gibi, bazılarında da bilinçaltında gidip gelmelerin olduğu, köklerinden kopamama gerçeğinin benliklerini hep meşgul ettiği söylenebilir. Köprüyle birlikte İstanbul'a göndermeler de yapılmakta, övgüler sıralanmaktadır bu şehire. Türkçeden aldıkları atasözü ve deyimleri çoğu zaman dilimizdeki kalıp şekliyle değil; belleklerinde kaldığı kadarıyla Almancaya aktararak kullanmaktadırlar.

Alman kültüründen yaptıkları alıntılmalarda en sık başvurulan yazarlardan bir tanesi de Bertolt Brecht'tir. Brecht, özellikle Emine Sevgi Özdamar'da, kendisi de bir tiyatrocunun olduğu için, öncelikle tiyatrocunun kimliğiyle ele alınmakta; daha sonra ise, 1970'li yıllar Türkiye'sindeki sola angaje grupların tiyatro bağlamındaki öncüsü olarak alıntılanmaktadır.

Birinci kuşaktan yazarlarımızın başlangıçta yabancı bir ülkede yaşamalarından kaynaklanan sıkıntı ve benlik sorunlarını dile getirmeleri bir anlamda kaçınılmazdı. Yabancı bir ülkede olmaları onların ben-öteki, yerli-yabancı olgularını daha yoğun hissetmelerine neden olmuştur. İkinci kuşaktan yazarlarımızda da bu gelenekten izler gördük. Ancak üçüncü kuşaktan itibaren edebî ürün verecek olanlarda isimlerinin dışında yüzeysel yapıda belki de pek fazla bir iz göremeyeceğiz, ancak bilinçaltılarında, derin yapıda onları meşgul eden birşeylerin olacağı kaçınılmazdır. Dolayısıyla onların yarattıkları edebiyatın nitelendirilmesi uğraşları hep sürecektir.

Alman dilinde yazılan bu ürünlerin yazarlarının çok-dilli, çok-kültürlü ya da göçmen kökenli olmaları, onların bu edebiyata sağlayabilecekleri zenginlik, çeşitlilik ve kültürel sentez olarak görülmelidir. Alman toplumunun mevcut çok-kültürlü, çok-dilli yapısı içerisinde bu edebiyata yer verilmesi ve desteklenmesi salt edebî açıdan değil, bu aynı zamanda kültürlerarasılığa bir katkı olarak da değerlendirilmelidir. Sonuç olarak, göç olgusunu, başlangıçtaki sosyal içerikli konuları aşmış, içerikten öte biçeme, estetiğe yönelmiş, Almancayı edebiyat dili olarak gören ve şiirden hici ve, öyküden romana çok geniş bir yelpazede ürünler veren bu “Avrupa Türk Edebiyatı” temsilcileri değişen Alman edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilmelidirler.

Kaynakça:

- Ackermann, Irmgard: “Türk Kadın Yazarlarının Alman Yazınına Katkıları.” Hürriyet Gösteri. Sayı: 144, 1992. s. 20-22.
- Ackermann, Irmgard; Harald Weinrich: Eine nicht nur deutsche Literatur. Zur Standortbestimmung der “Ausländerliteratur”. Piper, München 1986.
- Aytaç, Gürsel: “Almanca Yazan Kadın Yazarlarımız.” Edebiyat Yazıları 1995-2000. Multilingual, İstanbul 2001. s. 99-107
- Aytaç, Gürsel: “Göçmen Edebiyatı - Postmodern İlişkisi Üzerine.” Edebiyat Yazıları III. Gündoğan , Ankara 1995.
- Aytaç, Gürsel: “Sprache als Spiegel der Kultur. Zu Emine Sevgi Özdamars Roman Das Leben ist eine Karawanserei.” Mary Howard (Hg.) Interkulturelle Konfigurationen. Zur deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft. Iudicium Verlag, München 1997.
- Çağdaş Türk Dili. (Dil Derneği'nin Aylık Dil ve Yazın Dergisi) Avrupa'daki Türk Yazarları Özel Sayısı. Sayı: 6/7. Yıl: 1988.
- Esselborn, Karl: Von der Gastarbeiterliteratur zur Literatur der Interkulturalität. Zum Wandel des Blicks auf die Literatur kultureller Minderheiten in Deutschland. In: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 23, 1997
- Hürriyet Gösteri. Sanat Edebiyat Dergisi. 144, Kasım 1992, Çağdaş Türk Dili. Avrupa'daki Türk Yazarları Özel Sayısı. Sayı 6-7 1988
- İlkhan, İbrahim: Alev Tekinay'ın “Frohe Ostern”ine Anlambilimsel Bir Yaklaşım. Gündoğan Edebiyat. Sayı: 14. Bahar 1995. s. 93-102.

-
- Karakuş, Mahmut; Nilüfer Kuruyazıcı (Yayıma Hazırlayanlar): Gurbeti Vatan Edenler. Almanca Yazan Almanyalı Türkler. T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- Kristeva, Julia: "Bachtin, das Wort der Dialog und der Roman." Ihwe, Jens (Hrsg.) Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Bd.3. Athenäum, Frankfurt/M 1972.
- Müller, Regula: "Ich war Mädchen, war ich Sultanin": Weitgeöffnete Augen betrachten türkische Frauengeschichte(n). Zum Karawanserei-Roman von Emine Sevgi Özdamar. In: Denn du tanzt auf einem Seil: Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur. Sabine Fischer; Moray Mc Gowan (Hrsg.) Stauffenburg Verlag, Tübingen 1997. s. 135-136.
- Özyer, Nuran: "Almanya'da Bir Hiciv Ustası". Edebiyat Üzerine. Gündoğan, Ankara 1994. s. 99-103.
- Rösch, Heidi: Migrationsliteratur im interkulturellen Diskurs: <http://www.tu-berlin.de/fb2/fad/hr/Dresden.htm>
- Saalfeld, Lerne von (Hrsg.): Ich habe eine fremde Sprache gewählt: Ausländische Schriftsteller schreiben deutsch. Bleicher Verlag, Gerlingen 1998. içinde: "Die Wörter haben Körper" başlıklı söyleşi. s. 170-171
- Unat, Nermin Abadan: Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.
- Wierschke, Annette: Auf Schnittstellen kultureller Grenzen tanzend: Aysel Özakin und Emine Sevgi Özdamar. Sabine Fischer; Moray Mc Gowan (Hrsg.) Denn du tanzt auf einem Seil: Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur. Stauffenburg Verlag, Tübingen 1997.